

## VÄÄRTUSTE ÕPETAMISEST KIRJANDUSE KAUDU

Tiina Kirss  
Tartu Ülikool

Kas kirjandus aitab õpetada „väärtuseid“? Kuidas on võimalik väärtusteõpetust läbi viia kirjanduse kaudu ja kirjanduse tunnis? Teatud mõttes on vastus sellele küsimusele endastmõistetav: emakeeleõpetaja, kes loeb värskeid (ehk siis tüdinuid) kirjandeid teemal, kas Tootsil on parem elu kui Andresel tajub selgelt, et kirjanduse lugemine pakub suurepäraseid võimalusi erinevate eluväärtuste sõrestike läbi kaalumiseks ja mõtestamiseks nii ridades kui ridade vahel. Väärtused kirjanduslikes tekstides on harva abstraktsed mõisted—nad on kehastatud, välja mängitud ja välja elatud. Eetilistel valikutel on fiktsionaalses maailmas oma tagajärjed, nii materjaalses kui psühholoogilises plaanis. Samas jäävad need tagajärjed proosateksti enda esteetiliste seaduste kohaselt sageli varju, lõpuni lahti rääkimata, ahvatlevalt ebamääraseks. Kirjandus võib moraliseerida, aga hea kirjandus jätab otsad lahti, pakub lahendusi vaid oma mitmekesisuses vastukäivuses. Chicago Ülikooli õigusteaduse professor Martha Nussbaum on hiljuti elokventselt rõhutanud, et kirjandus vahendab ning kasvatab moraalset ettekujutusvõimet („the moral imaginary“)—ka doktorikraadi taotlevatele juristidele on kasu Charles Dickens romaani lugemisest ja arutamisest. Ning tuletagem ka meelde üht teatrilavastuse ja väitlusvõistluse vahelist üritust, millest kirjutavad 1920. aastatel Eesti gümnaasiumites käinud eestlased—nn „kirjanduslik kohus“, kus väitlus käis kirjandusliku teksti ümber, selle tegelaste valikute kaalumisel. „Huvitav oli nn kirjanduslik kohus, kus süüalusena esinesid tunnistajad, protsessi juhtis kohtunik. Viimases kirjanduslikus kohtus, millest 1938. aasta kevadel osa võtsin, oli süüaluseks tollaegne eesti noor, kes pikkade süüdistuste ja ägeda kaitsekõne peale mõisteti siiski õigeks, arvestades pehmeid asjaolusid, eriti ümbritseva ühiskonna vähest huvi noorte vastu. „ (Tanni Kents, Eesti rahva elulood I, lk 218).

Aastaid tagasi, enne võrdleva kirjandusteaduse doktorantuuri astumist, lugesin juhuslikult ameerika haridusteadlase Lawrence Kohlbergi moraalsete mõtlemise õpetusest, mis tol ajal, 1980. aastate keskpaiku, oli toonud värskendavaid hoovusi Ameerika keskkoolide õppekavadesse. Nimelt oli Kohlberg, kelle moraalsete arengu skeemis oli kõige kõrgemal kohal abstraktsetest printsiipidest lähtuv moraalne mõtlemine, kasutanud õpilastega juhtumianalüüsi kirjanduslikest tekstidest. Mulle torkas silma üks tema näidetest, mis oli võetud romaanist, mida ma olin pidanud ise kohustusliku kirjandusena gümnaasiumis lugema: Richard Wrighti romaan *Native Son*, mida võiks kokku võtta kui Ameerika mustanahaliste „Kuritöö ja karistus.“ Mäletan kui kaua ma seda romaani lugesin, tajudes mitmeid päevi selle võimenduvat ebaõnne—enne kui jõudsin mõrvastseenini, mis kogunenud pinged maandas. (Selle raamatu kohta polnud tolajal saadaval odavat kollase-ja-mustatriibuliste kaantega konspekti, mida oli kirjutanud töötu doktorikraadiga kirjandusteadlane...kuid selle asjaolu ja Ameerika kirjanduskaanoni tollaegse seisuga, enne „black studies“ ja „feminist studies“ tulekut-- analüüsimine kuulub mujale, kui tänasesse ettekandesse) Kohlbergi moraalsete mõtlemise õpetus andis õpilastele lugeda lühikese väljavõtte selle peatüki, milles peategelane Bigger Thomas,

mustanahaline sulane, kaalub lõplikult läbi oma kavatsatud kuritegu ja otsustab tappa oma ülemuse. Kohlbergi õpikus Biggeri „moraalse dilemma“ läbi mõtlemine toimus abstraktsete printsiipide kaalumisel—inimese elu väärtus vs poliitiline rõhumine. Õpilased arutasid omavahel, kas Bigger toimis õieti või valesti ja miks. Vahe nende ülesande ja Tanni Kentsi ja teiste kirjeldatud 1930. aastate keskkooli „kirjandusliku kohtu“ vahel oli lihtne aga suur—Kohlbergi õpilased lugesid ühte peatükki krestomaatilises väljaandes, kuid „kirjanduslik kohus“ eeldas, et läbi loetud oleks kogu raamat. Et mõista Bigger Thomasi tegu, on vaja lugeda tervet romaani—mis tema psühholoogilise sättumuse, päritolu, tilktilkhaaval kogunevat sappi ja raevu—lugejale avab. Bigger Thomasi mõrv muutub mõistetavaks (kuid mitte õigustatavaks) läbi selle tegelasekujutuse.

Naljakal kombel tajusin hiljuti, et Lawrence Kohlbergi väärtusteõpetamise meetod on endiselt elujõuline, ehk isegi ortodoksne. Mu 16 aastane tütar, kes mu vaba semestril oleku ajal õppis Toronto linna keskkoolis, tõi kulmu kortsutades mulle näidata oma kodutööülesannet inglise keele ja kirjanduse tunnist. Klassile oli antud lugeda novell 20. sajandi Iirimaast pealkirjaga „Sniper“ („Snaiper“), mille püant on peategelase õudne avastus, et ta on linnapartisanina tapnud oma lihase venna. Kodutööülesanne kõlas järgmiselt: kujutage ette, et Teie olete „Snaiper“ (peategelane), ja et Te olete avastanud, et olete tapnud oma venna. Kirjutage kiri oma vanematele, milles annate teada oma teost ja oma tunnetest sellega seoses.“ Mu tütar küsis, mida ta kirjutama peaks. Kirjanduseõpetajana mõtlesin nõutult, et mida ma ise sellise kummastava ülesandega peale hakkaksin. Siin paistsid välja vähemalt kaks probleemi: ülalpooltähendatud „kontekstivabadus“—Snaiperi eellugu oli lühijutus ülimalt konspektiivselt (nouveau roman'liku lakoonilisusega) välja joonistatud, ehk siis varjundite abil mõista antud. Lühijutu esteetiline vorm tõrjus juba ette selle käsitlemist „reality show`na“. Kuid teiseks tundus mulle võikalt kummastav see, et just sellise julma konkreetseusega tuli minu tütrele välja mõelda oma tunded ja väärtushinnangud snaiperina. Ülesanne oli võibolla pedagoogiliselt „õige“ ja julge väljakutse, indutseerida moraalset mõtlemist ja sellest kirjutamist. Tuli mõelda välja (ja kirjutada hinde peale) kristall-selge, sidus ja veenev kirjatükk moraalsest piirijuhtumist, situatsioonist, milles kätkev inimlik valu oli imaginaarselt nii ülejõukäiv, et sellist kirja ei oleks täiskasvanulgi hästi võimalik sõnastada.

Tuginedes nii silmapaistvale kirjandusteadlasele ja õppejõule Wayne Boothile kui ka Martha Nussbaumi raamatule *Poetic Justice*, soovitaksin mõelda kirjanduse ja väärtusteõpetuse võimalikule seostamisele vanamoelise terviklikkuse—ning aeglusega. Olen oma üliõpilastele üha sagedamini korranud, et kirjanduse lugemine on „slow learning.“ Seda valmis ei „kuugelda,“ romaani lugemist ei asenda internetikonsept. Kui selle eeldusega nõustuda, pakuksin välja järgmised teesid, pigem hüpo-teesid edasimõtlemiseks.

- väärtuste õpetamisel kirjanduslike näidete varal tuleks lähtuda mitte (ainult) „probleemiõppest“ vaid imagineerimisvõime kasvatamisest, mitte dilemmadest, vaid arenguprotsessidest, mis kulgevad kirjandustekstis läbi mitmesuguste vormide ja väljundite. Tuleb lugeda ja läbi tunnetada palju pikka proosat ning

hästi valitud novelle, mitte ainult dilemma-keskseid katkendeid, mille üle on lihtne „arvamust avaldada“ ja arvamuse toeks tsitaate tuua.

- Väärtuste sõnastamise ülesannete püstitamisel tuleks mõelda mitte ainult abstraktsetele mõistetele filosoofia keeles—õiglus, ausus, töökus, jne, nii nagu neid saab rakendada kirjanduslike näidete toel, vaid kirjandusteose enda metafoorikas väljenduvatele väärtuste sõnastustele. Üheks väga heaks näiteks, mille avastasime prof. Margit Sutropiga, kui õpetasime 2004. aasta sügisel Tartu Ülikoolis kursust „Eetilised valikud Jaan Krossi loomingus“ oli romaanis Kolme katku vahel: „Sellest, kuidas kellegi *mälusari* põimitud on, sõltub tema *iseloom* veel hoopis suuremal määral, kui üldiselt arvatakse. Ehk teisiti: mälusarja põime ongi vist suures osas inimese iseloom. Kusjuures mäletamisväärse ja unustatava lahkusõelumisel ise imelisel kombel vermib aganaid ivadeks ja vastupidi.“ (KKV II, 7. peatükk 1, 158). Selles paarilauselises „targutuses“ peitub moraalne sõnavara, mida ei saa kergesti tõlkida filosoofilistesse abstraktsioonidesse—seda avastasid ka meie tudengid ühises seminaris
- Väärtused väljenduvad kirjanduslikus tekstis vaatepunkti tasandil. Ei ole vaja keerulist ja erudiitset kirjandusteooriat, et tajuda Tammsaare *Tõe ja Õiguse* lummalavalt mitmetoimelist jutustajat. Kui esimese köite teises peatükis saabub koju ebakaines olekus Pearu, kes seejärel värava puruks sõidab ja asutab oma naist peksma, siis võime õigusega küsida, mida jutustaja sellest „arvab?“ Sellist küsimust on ka väga ahvatlev noortele kirjutajatele üles anda, kas kirjandi- või arutlusteemana. Kuid alles väga tähelepanelikule lugejale avaneb teadmine, et Tammsaare jutustaja ei võta kindlat seisukohta. Selle asemel laseb ta kuulujuttu Pearu käitumisest ringelda Sauna-Madiselt Krõõda ja Andreseni—kes õhtul enne magama minemist juhtunud arutavad, Krõõt naeru kihistades, Andres hukkamõistvalt.
- Väärtuste õpetamisel kirjanduslike tekstide varal võib paradoksaalsel kombel olla rohkem kaalu „normaalsetel“ kui „traumaatilistel“ näidetel. Põhja-Ameerikas on viimase 20 aasta jooksul vohama hakanud Holocausti-teemaline noorsookirjandus, mis tugineb Holocausti üleelanute mälestustele ja meenutustele. Sageli põhjalikult läbiuuritud ajaloolise taustmaterjaliga varutud, on selles kirjanduses väga palju draamaatilisi, ebainimlikke ehk (laenates William Styroni romaani pealkirjast) „Sophie“ valikuid. Võiksime küsida, kas ekstreemsed valikud ja situatsioonid on kõige õpetlikumad? Või pakuvad „normaalsemad“ ja argisemad olukorrad varjundirohkeid väärtuste, väärtushinnangute ja väärtuste põhjal tehtud valikute näitlikustamist. Siinkohal meenub taas keskkooli ning ülikooli eetikakursuste stampülesanne: nn „pommivarjundi“ probleem. Pommivarjundis on piiratud arv kohti. Õpilastele antakse 12 isikuprofiili ja nad peavad valima, kes jääb välja, kes sisse; kes nende 12 hulgas väärrib kõige rohkem ellujäämist? Ülesanne ei küsi (ega vaagi kriitiliselt) „otsustaja“ positsiooni kui sellist—olgu, et ajalooliselt II Maailmasõda Euroopas seadis väga paljusid sellisesse, Hannah Arendti poolt nimetatud „kurjuse banaalsuse“ olukorda, sumbutades neis igasugust moraalset vastutustunnet riigikodaniku kuulekuse alusel. Ameerika psühholoogiaprofessor Carol Gilligan, oma 1978. aastal kirjutatud raamatus *In a Different Voice* vaidleb Lawrence Kohlbergi moraalsete mõtlemise hierarhiaga väites, et on

tõenäoline, et moraalsel mõtlemisel on ka teine stiil kui see, mis vaagib otsuseid abstraktsete kantiaanlike imperatiivide järgi: see stiil, mis püüab pommivarjendi probleemile läheneda läbi inimsuhete ja tervikliku situatsioonitaju isegi rikkudes ülesande reegleid ja kõiki 12t inimest pommivarjendisse viies—ei ole mitte „alaarenenud“ ehk primitiivsem kui abstraktsete printsiipide järgi mõtlemine. Kuid ka siin võiksime väita, et pommivarjendi probleemi asemel tasuks vähem dramaatiliste näidete abil arendada moraalsel imagineerimisvõimet.

- Väärtuste õpetamisel kirjanduse kaudu tuleks meeles pidada väärtuste omavahelist seotust põlvkondlikes, rahvuslikes, või muudes kollektiivsetes moodustistes, ning nende sõltuvust elukeskkonnast ja ajastust. Vaatamata ajakirjanduslikele lihtsustustele, tuleb nentida, et väärtused esinevad kobaratekaupa, mitte üksikprintsiipidena, ning et nende sõnastamine eeldab „tunnetuslike struktuuride“ mõistmist. (Antropoloogi Carolyn Steedmani mõiste, mälestusteoses pealkirjaga Landscape for a Good Woman, oma ema eluloost ja nooruspõlvest 1920. aastatel Londoni töölislinnaosas ). Elulood ja mälestused—autobiograafiline kirjutus—pakub palju häid näiteid väärtuste sõnastamisest. Mõned väärtused püsivad läbi aja, teised nihkuvad, paigutuvad ümber, isegi kaovad, näiteks traditsioonilise talupoja ühiskonna teisenemisega. Kirjanduse kõrvale väärtusteõpetuses sobib suurteos Eesti rahva elulood I-III, andes võimaluse anda põlvkonnaülelt mõõdet väärtusteõpetusse. Tänapäeval ei saa me eeldada, et noored istuvad vanavanemate seltsis ja puhuvad juttu.